

A NATIONAL CENTER FOR
APPLIED RESEARCH ON HUMAN
SERVICES, SERVING ISRAEL,
THE JEWISH WORLD AND THE
INTERNATIONAL COMMUNITY

מאיירס - ג'זינט - מכון ברוקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
مايرس- جوينت - معهد بروكديل

מרכז ארצי למחקר
יישומי בשירותי רווחה,
בשירות מדינת ישראל,
העולם היהודי והקהילייה
הבין-לאומית

מסמך מידע לאשלים: ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות

דליה בן-רבי¹

רונלי רותם¹

הסתר פאס¹

¹מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס-ג'זינט-מכון ברוקדייל

ירושלים

אוקטובר 2011

תוכן עניינים

1	1. מבוא
4	2. צרכים ומענים בתחום הרווחה
4	2.1 מידע על אודות מצבי סיכון בקרב ילדים חרדים
5	2.2 קשיים משפחתיים, הורות ויחסי הורים-ילדים
6	2.3 טיפול בנפגעי תקיפה מינית
7	2.4 טיפול בבני נוער מנותקים
9	3. צרכים ומענים בתחום הבריאות
9	3.1 משקל, גובה ותזונה בפנימיות
10	3.2 פעילות גופנית של ילדים
10	3.3 מומים מולדים
10	3.4 שיעורי ההתחסנות באוכלוסייה החרדית
10	3.5 הנגשת שירותי בריאות
11	4. סיכום וכיווני פעולה בפיתוח ובהתאמת תכניות לאוכלוסייה החרדית
13	ביבליוגרפיה

1. מבוא

החברה החרדית מאופיינת בשמירה קפדנית של מצוות הדת ובמחויבות חזקה להלכה היהודית. מחויבות זו מקבלת ביטוי באורח החיים, למשל בתפיסה של מקום המשפחה והחברה ביחס ליחיד, בשמירה על כללי צניעות והפרדה בין המינים, בתפיסת לימוד התורה כערך עליון, בעמדות כלפי המדינה, כלפי מוסדותיה וכלפי השירותים שהיא מעניקה. אורח חיים זה מכתוב שאיפה לשמור על גבולות ברורים בין החברה החרדית לבין החברה הכללית במטרה לשמור על צביונה המיוחד ולמנוע חדירה של השפעות "זרות". ראוי לציין, שהחברה החרדית אינה עשויה מקשה אחת, ויש בתוכה תת-קבוצות שונות זו מזו במידת היבדלותן מהחברה הכללית.¹

מכיוון שהדתיות החרדית אינה קטגוריה דמוגרפית רשמית, האומדנים המספריים לגבי היקף האוכלוסייה החרדית משתנים לפי המקורות השונים.² מסקירת משרד התמ"ת (2010), (המבוססת גם היא על מגוון מחקרים בתחום, בהם הסקר החברתי של הלמ"ס, 2002-2009), עולה כי הציבור החרדי בישראל מונה כיום כ-637 אלף איש, שהם כ-8.8% מכלל האוכלוסייה. הריכוזים הוותיקים הגדולים בירושלים ובבני ברק מכילים את חלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה לגוניהם. יש גם ריכוזים חרדיים בערים כמו אשדוד וחיפה, ובשנים האחרונות התפתחו הערים החרדיות החדשות כלוויינים הומוגניים של בני ברק ושל ירושלים - אלעד, מודיעין עילית, בית"ר עילית (כהנר, 2009).

תלמידי האוכלוסייה החרדית לומדים במערכת נפרדת ממערכת החינוך הממלכתית והממלכתית-דתית, ולפי הערכות שונות בתשע"א (2010-2011) הם היוו בין 15% ל-20% מכלל תלמידי החינוך היהודי בארץ.³ בגלל ריבוי הילדים באוכלוסייה החרדית, אחוז התלמידים מבין כלל התלמידים במערכת החינוך הוא פי שניים או יותר מאחוז האוכלוסייה החרדית מכלל האוכלוסייה בארץ. מערכת החינוך החרדית מבוססת על הפרדה מגדרית בין בנים לבין בנות, על הפרדה של מוסדות על פי השתייכות לזרם דתי ועל פי מידת הפיקוח של משרד החינוך על בית-הספר.⁴ בתום הלימודים בחינוך היסודי עוברים הבנים במגזר החרדי ללמוד בישיבות קטנות לגילאי 13-16, ואחר כך בישיבות גבוהות

¹ ניתן לציין, לדוגמה, את קבוצת "נטורי קרתא" שאינה מכירה כלל במדינת ישראל ומסרבת לקבל שירותים ותקציבים מהמדינה, ואף מתנגדת בחריפות למעורבות של שירותי המדינה בחייה, גם במקרים של חשד לפגיעה בילדים. קבוצה זו וקבוצות דומות אחרות מהוות אחוז שולי מכלל האוכלוסייה החרדית.

² זיהוי רמת הדתיות באוכלוסייה יהודית היא שאלה סבוכה המקבלת מענים שונים במחקרים שונים. שפיגל (2011) מסביר כי מחקרים איתרו אזורים חרדיים על פי מספר מדדים עיקריים: דפוסי הצבעה למפלגות החרדיות (גורביץ וכהן-קסטרו, 2004), פריסת התלמידים החרדים ומוסדות החינוך החרדיים (פורטנוי, 2007), תחום העירוב החרדי וסגירת רחובות בשבת, שהם סמל טריטוריאלי מובהק לקיומו של ריכוז חרדי בעל נוכחות גיאוגרפית (שלהב ופרידמן, 1985).

³ נתון זה מבוסס על ההערכות של המקורות הבאים: וורגן, 2007; לוי, 2009; פורטנוי, 2007.

⁴ מרבית בתי-הספר מתחלקים לכאלה המופעלים על-ידי רשתות החינוך המרכזיות - מעיין החינוך התורני ומרכז החינוך העצמאי, נמצאים בפיקוח האגף לחינוך מוכר שאינו רשמי, ומחויבים לתכנית לימודי הליבה (לימודי היסוד) על פי המלצת ועדת דברת; ולבתי-ספר במעמד "פטור", שהם עמותות של תלמידי תורה המתנהלים בפיקוח חלקי מאוד של משרד החינוך, מקבלים מהמדינה מימון חלקי ואינם מחויבים ללימודי הליבה.

מגיל 17 ועד לנישואים (לאחר הנישואים ממשיכים רבים ללמוד ביכולי לאברכים). הבנות לומדות בבתי-ספר על-יסודיים לבנות המכונים "סמינרים".

למשפחה החרדית יש מאפיינים ייחודיים והם כוללים גיל נישואים צעיר ומספר גדול של ילדים. ב-2009, הילדים עד גיל 14 היו כ-50% מכלל האוכלוסייה החרדית (בהשוואה ל-26% ילדים בכלל האוכלוסייה היהודית) (לוי, 2009).

נוסף לכך, היקף השתתפותם של הגברים בשוק העבודה קטן יחסית (מעטים עובדים, רבות מהמשרות חלקיות ובשכר נמוך מהמקובל במשק), בעיקר מכיוון שלימוד התורה נתפס כערך עליון בעבור גברים חרדים, והאינדקס שלהם הוא להקדיש את חייהם ללימוד תורה במסגרת תורנית ('ישיבה' טרום הנישואים, או 'כולל' אחריהם). כך מצא לוי (2007) כי 44.7% מהגברים החרדים מדווחים כי לימוד תורה הוא הסיבה העיקרית לאי השתתפותם בכוח העבודה, לעומת 1.1% בלבד מהגברים שאינם חרדים. כמו-כן, אופי הלימודים הממוקד בלימודי קודש מקשה על הגברים להמשיך בלימודים בתחומים אחרים ולהשתלב בשוק העבודה המקצועי. על פי נתוני אתר הלמ"ס, האחוז הממוצע של המועסקים מכלל אוכלוסיית בני 20 ומעלה לשנים 2002-2008 בקרב החרדים עומד על 41.7 לעומת 59.7 בקרב כלל היהודים.

גודל המשפחות וההיקף המצומצם של ההשתלבות בשוק העבודה מובילים לשיעורי עוני משמעותיים, ורמת ההכנסה הממוצעת של משק בית חרדי נמוכה בכמחצית מההכנסה החודשית הממוצעת של משק בית שאינו חרדי (פפרמן ומליחי, 2010). תחולת העוני בקרב משפחות חרדיות היא 56.9% לעומת 24.7% באוכלוסייה הכללית (גוטליב ופרומן, 2011).

בשנים האחרונות חלו בהדרגה שינויים במאפיינים אלה: עלה היקף התעסוקה של גברים חרדים (בשנים 2002-2008 שיעור המועסקים בקרב החרדים גדל בכ-16% ובקרב כלל היהודים - בכ-9%); התפתחו מסגרות ייחודיות לגיוס גברים חרדים לצבא (שח"ר, נח"ל חרדי) ונפתחו מכללות חרדיות ללימודים אקדמיים המעניקות תארים אקדמיים במגוון תחומים, ומסלולים ייחודיים לאוכלוסייה החרדית במסגרות אקדמיות כלליות. מנתוני המועצה להשכלה גבוהה (בדוח בנק ישראל 2011: השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית), עולה כי מספר הסטודנטים החרדים (גברים ונשים) בתכניות הלימוד המופנות למגזר החרדי עלה מכ-2,000 בשנת 2005 לכ-5,000 ב-2010 (כ-1,000 סטודנטים חרדים נוספים לומדים בתכניות לכלל הציבור). רובו המוחלט של השינוי נבע מגידול במספר הסטודנטים הגברים והם מהווים כיום כ-42% מהלומדים. כמו-כן, מהנתונים עולה כי מגמת האקדמיזציה מתרכזת ברכישת מקצועות בעלי פוטנציאל גבוה להשתלבות בשוק העבודה. במקביל, דווח באחרונה גם על ירידה במספר הילדים הממוצע במשפחה החרדית (חליחל, 2011). לפי נתונים אלו, בעשור האחרון חלה ירידה של 15% במספר הלידות במגזר החרדי (מ-7.6 ילדים בממוצע לאישה ל-6.5 לידות).

רצונה של החברה החרדית להתגונן מפני השפעות חיצוניות מוביל לכך שתהליך ההתמודדות עם קשיים אישיים ומשפחתיים מתחיל בדרך כלל בפנייה למשאבים הפנים-קהילתיים. במיוחד, חוששים להפנות את הילדים המתמודדים עם קשיים שונים לאנשי מקצוע שאינם "אנשי שלומנו", כלומר

מהקהילה החרדית. שני חששות עיקריים ממפגש כזה הם פגיעה ב"טהרתו" של הילד (חשיפתו לעולם בעל ערכים, אמונות ופרקטיקות שונות, ולעתים סותרות את אלו של החברה החרדית); וחשש מאי-הבנה תרבותית שתוביל לביקורת שלילית על החברה החרדית. בצד הפנייה לסמכויות רבניות לייעוץ בקשיים משפחתיים ואישיים, התפתחה בחברה החרדית מערכת ענפה של עזרה הדדית בתוך הקהילה (בעיקר בתחומים כלכליים). נוסף לכך, סיוע וייעוץ של אנשי מקצוע שאינם אנשי טיפול מוסמכים נפוצים בתחומי החינוך והרווחה.

על אף הנטייה להיבדלות, החברה החרדית מנהלת דיאלוג מתמיד עם החברה הלא-חרדית מבחינת גבולות ויחסי הגומלין בין החברות (El-Or, 1994). השינויים שחלו בחברה החרדית בשנים האחרונות מלווים גם בעלייה במודעות ובנכונות להכיר בקשיים של משפחות וילדים ובעלייה בנכונות לצרוך שירותים מקצועיים להתמודדות עם קשיים אלה.

אחד הביטויים לשיתוף הפעולה בין החברה החרדית לבין מוסדות המדינה הוא התכנית הלאומית לילדים ולבני נוער בסיכון.⁵ התכנית, שהחלה לפעול בשנת 2007, זיהתה את האוכלוסייה החרדית כבעלת מאפיינים ייחודיים (עוני, ריבוי ילדים) שעשויה להיות להם השלכה על רווחתם של ילדים, והיא פועלת במספר יישובים חרדיים (ביתר עילית, מודיעין עילית, בני ברק, אלעד), ובשכונות חרדיות בירושלים (בית ישראל, שכונת הבוכרים) בתחומי החינוך, הרווחה והבריאות. במסגרת התכנית נוצר שיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות החרדיות ועם אנשי מקצוע בשירותי הבריאות, החינוך והרווחה, לצורך מיפוי היקף הילדים בסיכון וצורכיהם ולצורך תכנון שירותים בעבורם. בעקבות תהליך המיפוי התקיים תהליך תכנון ופיתוח שירותים בכל אחת מהרשויות/שכונות המשתתפות בתכנית. לתהליכים אלה שותפים נציגי משרדי הממשלה, העיריות וארגונים מקומיים מרכזיים. כל אלו מבטאים ומדגימים את הנכונות הגוברת והולכת של החברה החרדית למצוא פתרונות לבעיותיה תוך היעזרות במוסדות המדינה. נכונות זו יכולה להוות בסיס להמשך שיתוף פעולה בין הגורמים הממשלתיים וגורמי המגזר השלישי לבין החברה החרדית, לשם המשך פיתוח של שירותים לילדים ולמשפחותיהם.

מסמך זה דן בתחומי הרווחה והבריאות תוך התמקדות בצרכים הנובעים מהמאפיינים הייחודיים של החברה החרדית. נסקרים סוגיות מרכזיות במערכת השירותים לילדים ולמשפחותיהם, מענים מיוחדים שפותחו בשנים האחרונות בעבור אוכלוסייה זו, ומגמות השינוי הצפויות להמשיך ולהשפיע על דפוסי פיתוח השירותים וצרכיהם. החלק האחרון בעבודה זו עוסק באתגר שבפיתוח ובהפעלת תכניות מותאמות בעבור הקהילה החרדית.⁶ המידע הנכלל במסמך זה מתבסס על עבודות שנכתבו על

⁵ בשלב הראשון התכנית מיושמת ב-56 יישובים ואגדי יישובים בישראל באשכולות חברתיים-כלכליים הנמוכים ביותר (1-4 לפי סיווג הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה). בבחירת היישובים לתכנית, הוחלט לשים דגש על אוכלוסיות מיוחדות: ילדים ערבים, עולים וחרדים.

⁶ המסמך הנוכחי אינו כולל התייחסות לסוגיות במערכת החינוך החרדית. בשנת הלימודים הבאה מתוכנן מחקר בביצוע מכון ברוקדייל, שהוזמן על-ידי האגף לחינוך מוכר שאינו רשמי במשרד החינוך, שימפה את פעולות בתי-הספר היסודיים החרדיים לקידום תלמידים מתקשים. מחקר זה יהיה המחקר המקיף הראשון בנושא זה באוכלוסייה החרדית.

האוכלוסייה החרדית, על נתונים סטטיסטיים ועל ראיונות עם אנשי מקצוע המעורבים בפיתוח ובהספקה של שירותים לאוכלוסייה החרדית.

2. צרכים ומענים בתחום הרווחה

בישראל משמשת מערכת אחת של שירותי רווחה את כל המגזרים. עם זאת, ההבנה כי יש צורך בהתערבות רגישת-תרבות לגבי האוכלוסייה החרדית צוברת תאוצה, ובשנים האחרונות פותחו מודלים שונים לעבודה עמה. כך, למשל, משרד הרווחה עושה מאמצים למנות פקידות סעד חרדיות או דתיות האמונות על הטיפול הראשוני בילדים ובבני נוער הסובלים מהתעללות במשפחה, וביישובים חרדיים מסוימים (אך לא בכולם) מתקיימים קשרי עבודה עם ועדות רבנים כדי לטפל בילדים הנפגעים והפוגעים. בהכשרתם של פקידי הסעד אף נכללת למידה בנושא התערבות רגישת-תרבות, ומשרד הרווחה עורך קורסים והשתלמויות בנושא זה לכלל עובדי הרווחה. בשנים האחרונות, עם פתיחת המכללות החרדיות (המעניקות תארים אקדמיים מוכרים במגוון תחומים ובהם עבודה סוציאלית), נוסף כוח אדם חרדי משמעותי לתחום הרווחה.

2.1 מידע על אודות מצבי סיכון בקרב ילדים חרדים

קיים מחסור במידע על אודות מצבי סיכון של ילדים חרדים. בנתוני משרד הרווחה אין מידע נפרד על האוכלוסייה החרדית, אך ניתן לבחון את המצב ביישובים חרדיים מובהקים. מהנתונים עולה כי אחוז הילדים המוכרים במחלקות לשירותים חברתיים ביישובים אלה גבוה מעט יותר מאשר ביישובים שאינם חרדיים. כך, למשל, 22% מהילדים באלעד, כ-19% בביתר-עילית, 19% בבני ברק ו-26% במודיעין עילית מוכרים במחלקות לשירותים חברתיים, לעומת 17% ביישובים יהודיים שאינם חרדיים (המועצה הלאומית לשלום הילד ומכון חרוב, 2010). ייתכן שהדבר נובע ממספר הילדים הגדול במשפחות החרדיות כך שבכל משפחה מוכרת יש יותר ילדים מוכרים לעומת השיעור ביישובים שאינם חרדיים.⁷ עם זאת, יחסית לשיעורי העוני הגבוהים באוכלוסייה זו, שיעור הילדים המוכרים לשירותים החברתיים אינו גבוה כפי שאולי ניתן היה לשער.

בתהליך המיפוי שנערך במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, אותרו כ-12% מהילדים ובני הנוער החרדים החיים ביישובי התכנית כנמצאים במצבי סיכון.⁸ זאת, לעומת 16% מכלל הילדים ביישובי התכנית שאותרו כנמצאים במצבי סיכון; בקרב בני נוער אחוז האיתור אף נמוך יותר.

על פי נתונים אלו, הילדים החרדים שאותרו סובלים ממצבים מורכבים פחות, הן מבחינת מספר הבעיות והן מבחינת סוג התחומים שבהם יש להם בעיה ומספרם. עם זאת, כפי שצוין לעיל, אחוז האיתור של הילדים החרדים בסיכון היה נמוך יותר מאשר בקרב כלל האוכלוסייה ביישובי התכנית, במיוחד בקרב בני נוער. כמו-כן, אחוז הילדים שמוכרים בשירותים המטפלים ביחס לכלל הילדים

⁷ שיטת הרישום במחלקות לשירותים חברתיים מחייבת רישום כל בני המשפחה, גם אם הפנייה נוגעת לבן משפחה אחד בלבד או לנושא כלכלי. רבים מהילדים הרשומים אינם מצויים במצבי סיכון ואינם מטופלים.

⁸ הגדרת מצבי הסיכון רחבה, וכוללת ילדים בעלי קשיים מרובים בתחום הלימודי, הרגשי והחברתי; ילדים הסובלים מטיפול לא הולם של הוריהם; ילדים החשופים למצבי סיכון או לאלימות; ילדים המפגינים התנהגויות סיכון, ועוד.

שאותרו כנמצאים במצבי סיכון, נמוך יחסית לעומת שיעורם של הילדים המטופלים בקרב כלל היישובים בתכנית (39% לעומת 47%). על כן, ייתכן שהממצאים בדבר היקף הסיכון ומורכבות הבעיות באוכלוסייה זו אינם מצביעים על מלוא התמונה (סבו-לאל וחסיין, 2010).

מידע נוסף על מספר הילדים בסיכון באוכלוסייה החרדית ניתן להפיק מהדיווחים לפקידי הסעד ולמשרה על פגיעה והתעללות בילדים. בתום 15 שנה ליישום התיקון לחוק העונשין המחייב את הציבור בכלל, ואנשי מקצוע בפרט, לדווח על חשד לפגיעה בילדים, נבדק מספר הדיווחים תוך השוואה בין יישובים. נמצא כי ביישובים חרדיים מספר הדיווחים נמוך באופן משמעותי לעומת מספר הדיווחים ביישובים עם אוכלוסייה יהודית כללית. כך, למשל, נמצאו בביתר עילית 0.2 דיווחים לכל 1,000 ילדים ובבני ברק 0.8 דיווחים לכל 1,000 ילדים. זאת, לעומת יישובים יהודים אחרים, כגון רמת השרון, חיפה או קריית ים, שם הנתונים נעו בין 1.8 ל-4.9 דיווחים לאלף ילדים (קדמן, 2010). קדמן (2010) סבור כי המספרים אינם משקפים נאמנה את המצב וכי במגזר החרדי יש בעיה של תת-דיווח מתוך רצון למצוא את הפתרונות בתוך הקהילה ולא לפנות לגורמים מחוץ לקהילה.

הקושי באיסוף מידע על אודות ילדים חרדים מקבל ביטוי גם במחקרים על התנהגויות סיכון ספציפיות, כגון שימוש בסמים והתמכרות לאלכוהול. מחקרים וסקרים שנעשים בתחום זה (כגון בר-המבורגר ועמיתים, 2006) אינם כוללים את מוסדות החינוך החרדיים.

בסעיפים הבאים נידונות סוגיות בולטות במערך שירותי הרווחה לילדים באוכלוסייה החרדית:

1. קשיים משפחתיים, תפקוד הורי ויחסי הורים-ילדים

2. טיפול בנפגעי תקיפה מינית

3. טיפול בבני נוער נושרים/מנותקים.

2.2 קשיים משפחתיים, הורות ויחסי הורים-ילדים

על פי נתוני התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, 64% מהילדים החרדים שאותרו כנמצאים במצבי סיכון (המהווים כ-11% מכלל הילדים החרדים החיים ביישובים אלה), אותרו על רקע קשיים בהשתייכות למשפחה; מדובר בקשיים בתפקוד ההורי ובקשיים ביחסים בין ההורים לילדיהם. שירותי הרווחה מציעים מגוון תכניות למשפחות החוות קשיים בגידול הילדים, אך אינן על קצה רצף הסיכון - קבוצות להדרכה הורית, מועדוניות, מרכזי הורים-ילדים, מרכזי קשר ועוד; ואף שירותים המיועדים למשפחות עם קשיים מרובים יותר, כגון מעונות רב-תכליתיים. בשנים האחרונות שירותים אלה מופעלים גם ביישובים החרדיים. עם זאת, לאור הגידול המהיר באוכלוסייה, יש להניח שהיקף המענים אינו עונה על הצרכים.

נוסף לכך, קיימות יוזמות שצמחו בקהילה החרדית הנותנות מענה בתחום זה. למשל, המרכז הארצי הרב-תחומי להורים ומשפחה בקהילה החרדית; במסגרתו מוצעים, בין היתר, הכשרות למנחות הורים ומשפחה, לימודי העשרה בנושאי הורות ומשפחה לעובדי מערכת החינוך ופעילות להורים ולמשפחות (קבוצות לאימהות לילדים בגיל הרך ולמתבגרים, קבוצות לאימהות חד-הוריות, קבוצות לאימהות של ילדים בעלי צרכים מיוחדים).

ראוי לציין שביישובים החרדיים יש מגוון גדול מאוד של גמ"חים,⁹ הנותנים מענה למשפחות נזקקות, ללא תמורה כספית. כך, למשל, ניתן למצוא גמ"חים למתן הלוואות ללא ריבית, להשאלת ציוד רפואי, ריהוט וציוד ביתי (כגון פלטות לשבת, מכשירי אינטרקום, כלי גינון, תנורי חימום ועוד), לביגוד, לביצוע בדיקות רפואיות (צהבת לתינוקות, בדיקות לחץ-דם), להפעלת חונכים ועוד.¹⁰

2.3 טיפול בנפגעי תקיפה מינית

במסגרת איסוף הנתונים בתכנית הלאומית לילדים ובני נוער בסיכון, התבקשו אנשי המקצוע לאתר ילדים שנפגעו מינית. מקרב הילדים החרדים ביישובים המשתתפים בתכנית אותרו 0.27% על רקע פגיעה מינית, לעומת 0.4% מקרב כלל הילדים ביישובי התכנית.

נושא הפגיעה המינית באוכלוסייה החרדית דורש התייחסות שונה מההתייחסות כלפי כלל האוכלוסייה. זאת, בשל הרגישות התרבותית המיוחדת של החברה החרדית לנושא.

מספר שירותים שהוקמו בשנים האחרונות מנסים לתת מענה לתחום זה באוכלוסייה החרדית:

מרכז ההגנה בירושלים, שהוקם על-ידי שירותי הרווחה, מאגד תחת גג אחד שירותים הקשורים בחקירת פגיעות בילדים, בעיקר מחוץ למשפחה, וחלק ניכר מאוכלוסיית היעד שלו היא אוכלוסייה חרדית מירושלים והסביבה. על פי נתוני המרכז, בשנת 2007 כ-70% מהילדים שהגיעו למרכז היו חרדים, שיעור גבוה במעט משיעורם באוכלוסיית העיר (ריבין וסבו-לאל, 2009). לדברי מנהלת המרכז ומנהלת הפרויקט מאשלים, שיעור גבוה זה של שימוש בשירותי המרכז הושג בזכות קשרים שנוצרו בין המרכז לבין גורמים משמעותיים בקהילה החרדית (ועדת רבנים שפועלת לצד שירותי הרווחה וגורמי טיפול חרדים בקהילה), אשר נתנו 'הכשר' להגעת בני הקהילה למרכז. מנהלת המרכז מתרשמת כי המשפחות החרדיות מעדיפות לפנות למרכז, ולא למשטרה, שאינה זוכה לאמונה של קהילה זאת. כמו-כן, להערכתה, למיקום המרכז מחוץ לשכונות החרדיות יש יתרון בעבור אוכלוסייה זאת - המרכז מציע אינטימיות ודיסקרטיות, ללא חשש לחשיפה בקהילתם. המנהלת מדווחת כי הצוות ער ורגיש לצרכים של האוכלוסייה החרדית, העובדות שומרות על לבוש צנוע, משתמשות במונחים המקובלים על האוכלוסייה, הכיבוד שמוגש הוא בהכשר בד"צ וכו'.

מרכזי החירום של משרד הרווחה נועדו לתת מענה מיידי לילדים הסובלים מהתעללות במשפחתם. מתוך עשרה מרכזי חירום הקיימים בארץ לקליטת ילדים נפגעי התעללות, מרכז אחד, בירושלים, מיועד לבנים חרדים ובו 15 מקומות. בדוח שהוגש לוועדת הכנסת בנובמבר 2010, ודן במיצוי זכויותיהם של ילדים חרדים צוין שפורסם מרכז להקמת שני מרכזים נוספים לילדים חרדים, אחד לבנים ואחד לבנות (ויסבלאי, 2010).

בבני ברק פועל ה"מרכז לילד ולמשפחה" (מטעם המחלקה לשירותים חברתיים), המטפל במשפחות ובילדים חרדים. על פי נתוני המרכז, בשנים 2007-2010 טופלו בו כ-250 ילדים עד גיל 10 שהיו קורבנות לפגיעה מינית ויש עדויות לעלייה מתמדת בהיקף הילדים הפונים לטיפול על רקע זה.

⁹ ראשי תיבות "גמילות חסדים" - ארגונים לא פורמליים לעזרה בתחומים ספציפיים.

¹⁰ רשימה חלקית בלבד מתוך ספר טלפונים של יישוב חרדי - מודיעין עילית.

בעקבות כך, הוחלט על-ידי משרד הרווחה, בשיתוף קרן רש"י והמוסד לביטוח לאומי, להקים מרכז ייחודי למגזר החרדי, שיעניק טיפול נפשי לילדים חרדים נפגעי תקיפה מינית מכל הארץ.

כמו בתחומים טיפוליים אחרים, יש מחסור בכוח אדם חרדי המתמחה בתחום זה. בדיון בישיבת הכנסת שדנה במיצוי זכויות של ילדים חרדים בנובמבר 2010, דווח על קושי במציאת מטפלים מומחים בטיפול בנפגעי תקיפה מינית הדוברים יידיש. כדי לתת מענה לצורך באנשי מקצוע חרדים שמתמחים בתחום הטיפול בילדים נפגעי תקיפה מינית, נפתחה במכון חרוב בפברואר 2011 תכנית להכשרת מטפלים חרדים בתחום זה.

2.4 טיפול בבני נוער מנותקים

על פי נתוני השנתון "ילדים בישראל" (המועצה הלאומית לשלום הילד ומכון חרוב, 2010), במהלך שנת הלימודים תשס"ט ובמעבר לשנת הלימודים תש"ע עזבו 7,333 בני נוער בכיתות ז-י"ב את מערכת החינוך החרדית ולא השתלבו במסגרת חלופית (5,171 בנים ו-2,562 בנות). בני נוער אלה מהווים 8% מכלל תלמידי ז-י"ב בבתי-הספר החרדיים, לעומת 2% מהתלמידים מהחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי שאינם משתלבים במסגרות חלופיות. במשרד החינוך מציינים כי ייתכן שנתון זה כולל בני נוער שבסיום כיתה י"א עוברים למסגרת ישיבתית שאינה נכללת ברישומי משרד החינוך. מבדיקת נתוני משרד החינוך לפי שכבת כיתה, עולה כי אכן מרבית ה"נשירה" מתרחשת בסיום כיתה י"א, ובקרב בנים. עם זאת, עדיין מדובר כנראה, במספר משמעותי של בני נוער חסרי מסגרת.

אנשי מקצוע ואנשי הקהילה החרדית מציינים כי בני הנוער הנושרים במגזר החרדי, הם ברובם בני נוער שנדחקו אל מחוץ למערכת החינוך החרדית; לעתים, בשל תהליכים של גיל ההתבגרות הנתפסים כנורמטיביים בחברה הלא-חרדית, אך עומדים בסתירה לאורח החיים החרדי. בנייתוח סוציולוגי-אנתרופולוגי של הקהילות החרדיות טוען חקק (2005), כי הקהילה עיצבה לילדיה ולצעיריה מסלול חיים נורמטיבי/לגיטימי אחד ויחיד - וזהו מסלול "חברת הלומדים" של תורה ולימודי קודש בלבד. המשמעות היא שכל מי שאינו מצליח לשרוד במסלול הזה נאלץ למצוא את עצמו מחוץ למסלול הנורמטיבי של בני גילו, ובעצם למצוא את עצמו בשולי המחנה ולפעמים אף מחוצה לו. ניתן לחלק את בני הנוער שנדחקים אל מחוץ למערכת החינוך לבני נוער בעלי קשיי הסתגלות למסגרת הלימודית (בהם נכללים בעלי לקויות למידה שלא עברו אבחונים ולא זכו לטיפול מקצועי); ולבני נוער שחרגו מהנורמות הדתיות או החברתיות המקובלות בחברה החרדית, כגון לבישת לבוש מודרני או לבוש שאינו עומד בכללי הצניעות, שאילת שאלות בנוגע לאמונה, רצון ללמוד לימודי חול ועוד. על-פי-רוב, מערכת החינוך החרדית אינה מוכנה לסבול חריגויות אלה ובני הנוער הנפלטים מהמסגרות נותרים במקרים רבים ללא מענה מתאים.

ההיפלטות ממסגרת חינוכית, בעיקר אם קרתה על רקע חריגות דתיות, מהווה במקרים רבים תחילתו של תהליך ניתוק גם מהמשפחה ומהקהילה ופנייה להתנהגויות שאינן נורמטיביות. כך, ניתן למצוא קבוצות של בני נוער מנותקים ("שבאבניקים") עם מאפיינים של עבריינות, של שימוש בסמים ובאלכוהול וכדומה. אנשי מקצוע בקהילה החרדית ציינו במיוחד את מצבן הקשה של נערות מנותקות, שתהליכי הסיכון בקרבן מואצים יותר, ואף הפגיעה ב"שמן הטוב" חמורה יותר ומקשה עליהן להשתלב בחברה החרדית מחדש.

ניתן ללמוד באופן חלקי על היקף בני הנוער המנותקים מבחינת מספר בני הנוער מהקהילה החרדית המטופלים בשירותי הרווחה המיועדים לטיפול בבני נוער אלה. השירות לנוער וצעירים והשירות לנערות וצעירות במשרד הרווחה, הפועלים כיום כשירות אחד מאוחד (השירות למתבגרים, צעירות וצעירים), מציגים את הנתונים הבאים:

השירות לנוער וצעירים: בשנת 2009 טופלו על-ידי שירות זה 2,248 נערים וצעירים חרדים המהווים 11% מכלל המטופלים בשירות (משרד הרווחה, 2010). נערים וצעירים אלה מהווים כ- 2.2% מכלל בני 14-25 באותו מגזר (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2010).

השירות לנערות וצעירות: בשנת 2009 טופלו 699 נערות וצעירות חרדיות והן מהוות 3% מכלל המטופלים על-ידי השירות. נערות וצעירות אלו מהוות כ- 0.6% מכלל בנות 12-25 באותו מגזר (משרד הרווחה והשירותים החברתיים, 2010).

ארגוני מגזר שלישי כמו על"ם מעורבים אף הם בטיפול בבני נוער מנותקים ומשוטטים.

התחושה הרווחת בקרב אנשי המקצוע שרואיינו היא כי הנערים והנערות המטופלים בשירותים אלה מהווים רק חלק קטן מקבוצת בני הנוער החרדים המנותקים ושזקוקים לטיפול, וכי חלק משמעותי מבני הנוער בסיכון אינם מקבלים מענה משירותי הרווחה לנוער. נראה שיש צורך להמשיך להגדיל את היקף התכניות המותאמות לאוכלוסייה זו במסגרת שירותי הרווחה.

לעומת המצב בעבר, כיום קיימת יותר מודעות בתוך המגזר החרדי לצורך בפיתוח מענים ייחודיים לטיפול בבני נוער בסיכון ובמצוקה. המודעות מתבטאת בפעילות עם בני הנוער ש"סטו מהדרך" בתוך הקהילה החרדית, תוך הכלה (Inclusion) של אותם צעירים. מגמה זו זוכה היום לגיטימציה מגדולי הדור ומרבני היישובים, דבר שמאפשר גם את גיוסם של עובדים ייחודיים ומוכשרים מתוך הקהילה למשימה חינוכית טיפולית זו. הפעילות, שמכתיבה לאורך כל הדרך צורך בהתייעצות עם רבנים וגדולי תורה של הקהילות השונות מאפשרת, בסופו של דבר, לקבל גם לגיטימציה מהמשפחות ואת שיתוף הפעולה מצדן, להמשיך ולתמוך בצעיר למרות הסטייה והניתוק¹¹ (מושקובסקי, 2000; יוגב ואמנון, 2002). עם זאת, מענים אלה ניתנים רק לבני נוער שכבר נמצאים מחוץ למערכת החינוכית החרדית הנורמטיבית. מדברי המרואיינים, עולה צורך בתכניות בעבור בני נוער הנמצאים בתהליכי התנתקות או "נשירה סמויה" בעודם תלמידי בית-ספר, ובכך למנוע התחלת תהליך ניתוק והיווצרותם של מצבי סיכון חמורים יותר.

באשלים פועלות שתי תכניות של יזמות עסקית והכשרה לכישורי חיים בעבור בני נוער חרדים נושרים, שפותחו ומיושמות במסגרת תכנית "נקודת מפנה": תכנית של יזמות עסקית לגילאי 16-18 ותכנית להכשרה במיומנויות ה"רכות" לחיפוש עבודה כיצד לחפש עבודה בעולם המודרני, יצירת networking וכדומה.

¹¹ כך פותחו תכניות שונות במסגרות שונות בעבור בני נוער חרדים בסיכון, חלקן בשיתוף שירותי הרווחה, ובהן תכנית נוח"ם לבני נוער חרדים מנותקים בירושלים; מרכזי העצמה לבני נוער חרדים במודיעין עילית; מועדוני ערב לבני נוער נושרים; מית"ר (מסגרת אחר-צהריים) לבני נוער חרדים ועוד.

מרבית התכניות הקיימות מיועדות לנערים חרדים, וקיים מחסור רב במיוחד בתכניות בעבור נערות חרדיות. באשלים פותחה תכנית "אחותי" המבוססת על מתן חונכות לבנות במגזר החרדי. מודל החונכות מבקש לתת מענה לבנות 12-18 אשר נמצאות בשלב התחלתי של סיכון. למשל, נערות שאינן מקבלות תמיכה מבית, שמתקשות מבחינה חברתית/לימודית/רגשית, נערות המתקשות ליצור אינטראקציות חברתיות, ועוד. במודל ישולבו מתנדבות חרדיות בוגרות אשר יהיו מעין "אחות בוגרת" בעבור הנערה ויהיו מבוגר משמעותי, מכיל ותומך.

באשלים מתכננים לפתח תכניות נוספות בעבור בני נוער חרדים. לפי שלבי העבודה הבאים:

- א. פיתוח דרכים לאיתור בני הנוער החרדים הנושרים ולעבודה איתם.
- ב. יצירת מסלולי הכשרה חלופיים ללימוד בישיבות, כגון מסלולים טכנולוגיים. מסלולים אלו ייתנו מענה לבני נוער שכבר נשרו מהלימודים, וגם יהיו חלופה לבני הנוער שטרם נשרו אך עקב סיבות שונות (שאלות אמוניות, קשיי לימוד וכדומה) נמצאים בסיכון לנשירה.

3. צרכים ומענים בתחום הבריאות

אומדן צורכיהם של הילדים החרדים בתחום הבריאות הוא מורכב מאחר שהמסגרות של מערכת הבריאות, כמו בתי-חולים ומרפאות, אינן מסווגות את לקוחותיהן לפי השתייכות דתית. מכיוון שכך, אנשי מקצוע חרדים היוו במחקר מקור ידע משמעותי למיפוי צרכים, למענים ולמגמות בתחום בריאות הילדים. האוכלוסייה החרדית משתמשת בשירותי הבריאות המיועדים לכלל האוכלוסייה (מרפאות קופות-חולים, בתי-חולים, מכונים להתפתחות הילד ועוד). עם זאת, מספר סוגיות הן ייחודיות לחברה החרדית, הן מבחינת צורכי הבריאות והן מבחינת הספקת שירותי בריאות.

3.1 משקל, גובה ותזונה בפנימיות

מנתוני השנתון הסטטיסטי לילדים לשנת 2010, עולה כי שכיחות התופעה של משקל עודף אצל תלמידים בכיתות א-ט נמוכה יותר בקרב חרדים (5.2%) לעומת שכיחות התופעה בקרב ילדים יהודים שאינם חרדים (8%). לעומת זאת, השכיחות של תת-משקל בקרב תלמידים חרדים בכיתות א-ט גבוהה יותר (7.1%) לעומת שכיחותה בקרב ילדים יהודים שאינם חרדים (5.6%). כמו-כן, יש יותר תלמידים חרדים שגובהם נמוך מזה של ילדים יהודים שאינם חרדים (7.6% לעומת 3.3% בהתאמה) (המועצה הלאומית לשלום הילד ומכון חרוב, 2010). לא ברור האם הבדלים אלה נובעים מתזונה לא הולמת.

עוד בעניין זה, דוח מבקר המדינה (2007) דן בתזונה בישיבות ומתריע על העדר פיקוח על התנאים שבהם שוהים תלמידי הפנימיות החרדיות, ובעיקר על העדר פיקוח משרד הבריאות, שמתבטאים בליקויי תברואה. חלק מהמרוואיינים למסמך זה ציינו כי העדר ידע והכשרה של מפעילי המטבחים בישיבות עשויים לגרום, מעבר לסניטציה הלקויה, גם לתזונה לקויה.

3.2 פעילות גופנית של ילדים

משיחות עם אנשי המקצוע, עולה כי מודעותו של הציבור החרדי בנוגע לחשיבותה של פעילות גופנית סדירה בעבור ילדים נמוכה. צוין כי למילה ספורט יש הקשרים שליליים בחברה החרדית. במסגרות החינוך של הבנים אין שיעורי התעמלות כלל, והתלמידים יושבים במשך שעות רבות ביום. נוסף לכך, בערים החרדיות הגדולות ישנו מחסור בשטחים פנויים המיועדים למשחק (ריצה, משחקי כדור ועוד).

3.3 מומים מולדים

מבדיקת נתונים לגבי שיעור התינוקות עם מומים הנולדים לאימהות חרדיות, עולה כי בערים שבהן יש שיעור גבוה של אוכלוסייה חרדית (כגון ירושלים ובני ברק) יש שיעור גבוה יותר של תינוקות שנולדים עם מומים בהשוואה לערים אחרות (אפל, 2003). הדבר נובע מכך שהנשים החרדיות ממשיכות ללדת גם בגילים מבוגרים, שבהם עולה הסיכון ללידת ילדים עם מומים; ומכך שנשים חרדיות על-פי-רוב אינן מבצעות בדיקות גנטיות בזמן ההיריון לצורך גילוי מומים (אפל, 2003). דוח מרכז המידע והמחקר של הכנסת (אפל, 2003) מעלה כי כשנשאלו הנשים לגבי האפשרות לבצע הפסקת היריון במקרה שיתגלה כי העובר עלול לסבול מפיגור שכלי, השיבו 100% מהן כי היו ממשיכות בהיריון בכל מקרה; זאת, בהשוואה לכ-6% מהנשים החילוניות.

לעומת ההימנעות מביצוע בדיקות גנטיות בזמן ההיריון, קיימת בחברה החרדית מודעות גבוהה לביצוע בדיקות גנטיות לאבחון נשאות של מחלות שונות עוד לפני הנישואין. זאת, כדי להקטין עד כמה שאפשר הולדת תינוקות בעלי מומים חמורים. הארגון "דור ישרים" מבצע בדיקות גנטיות אלו בעבור האוכלוסייה החרדית. מערך הבדיקות עצמאי ופועל באנונימיות מוחלטת, הנבדק מקבל מספר אישי עם ערכת הבדיקה ואינו נדרש למסור פרטים מזהים. כמו-כן, הנבדקים אינם מקבלים את תוצאת הבדיקה האישית שלהם, כי אם תשובה המתייחסת להתאמה בין שני בני זוג - "מתאימים לנישואין" או "אינם מתאימים לנישואין".

3.4 שיעורי ההתחסנות באוכלוסייה החרדית

גורמים במערכת הבריאות מצביעים על נטייה של חלק ניכר מההורים החרדים שלא לחסן את ילדיהם. שיעור הילדים המחוסנים ביישובים חרדיים (כגון ירושלים ובני ברק) עומד על 60%-70%, לעומת 92%-97% ילדים מחוסנים בקרב האוכלוסייה היהודית בערים אחרות (מי עמי, 2004).

בעקבות כך היו בשנים האחרונות שתי התפרצויות של מחלת החצבת בריכוזי האוכלוסייה החרדית וילדים רבים נדבקו במחלה. משרד הבריאות ערך מספר תכניות התערבות להגברת המודעות לגבי חשיבות מתן חיסונים, ונצפתה עלייה באחוזי הילדים החרדים המחוסנים (מי עמי, 2004).

3.5 הנגשת שירותי בריאות

בתחום הבריאות, כמו בתחומי הרווחה והחינוך, הנגשת שירותי בריאות לאוכלוסייה החרדית כרוכה בהכרת הקודים התרבותיים של החברה. בצד השירותים לכלל האוכלוסייה, המשרתים גם את האוכלוסייה החרדית, קיים בתחום הבריאות מערך מפותח של סיוע וייעוץ בתוך החברה החרדית עצמה. בצד מיעוט זעיר של רופאים חרדים, משגשג תחום התיווך והייעוץ בפנייה לרופאים מומחים.

כמו-כן, קיימות עמותות העוסקות בהשאלת ציוד רפואי, ייעוץ רפואי וביצוע בדיקות רפואיות (צהבת לתינוקות, בדיקות לחץ-דם); הפעלת מערך טיפולים פסיכיאטריים פרטיים ללא תשלום (בית חם) ועוד. מתוך מגוון הגמ"חים והעמותות בולטת עמותת עזרה במרפא בראשות הרב פירר, העוסקת במתן הכוונה וייעוץ רפואי. עמותה מוכרת אחרת שיצאה מגבולות הקהילה החרדית היא "עזר מציון". לצד העמותות פעילים בתחומים אלו גמ"חים המשרתים קבוצות קטנות ובהיקף פעולה קטן יותר.

מספר שירותים ייחודיים הוקמו בשנים האחרונות כדי לספק שירותי בריאות מקצועיים לאוכלוסייה החרדית: מרכז מידע לבריאות האישה הוא מרכז ייחודי שהוקם בבני ברק בשנת 2009 כדי להנגיש מידע רפואי בסיסי לנשים בקהילה. מנתוני המרכז עולה כי חלק ניכר מהפניות מתייחסות לנושאי בריאות בקרב ילדים. בעקבות זאת, המרכז יזם מספר פרויקטים בעבור ילדים, כגון פרויקט לבריאות הפה בתלמודי תורה.

4. סיכום וכיווני פעולה בפיתוח ובהתאמת תכניות לאוכלוסייה החרדית

מסקירת צורכי הילדים והמענים הקיימים בתחום הרווחה והבריאות עולה כי בשנים האחרונות חלו בחברה החרדית שינויים, המתבטאים בעלייה במודעות לגבי קשייהם של ילדים, וברצון עז לקבל כלים מקצועיים כדי לספק מענים לקשיים אלה. השינויים מתבטאים גם בהתמקצעות השירותים בתוך החברה החרדית ובהגדלת מספר אנשי המקצוע החרדים, בעלייה בנכונות לצרוך שירותים המופעלים על-ידי גורמים מחוץ לחברה החרדית, ובעלייה בנכונות לשתף פעולה עם גורמים ממסדיים לצורך תכנון ופיתוח שירותים.

שני הצרכים המרכזיים שעלו בהקשר זה מפורטים להלן:

◆ **הגברת המודעות לקשייהם של ילדים:** יש צורך בהמשך הגברת המודעות של החברה החרדית ושל אנשי המקצוע השונים בתוכה בנוגע למקורות שונים לקשיים של ילדים, לדרכי התמודדות אפשריות ולהשלכות השליליות המתלוות להעדר טיפול.

◆ **תגבור הכשרה לאנשי מקצוע:** בצד העלייה בהיקף אנשי המקצוע החרדים בתחומים השונים, עלה צורך ניכר בהמשך פעילויות ההכשרה, ההתמחות וההתמקצעות.

עם זאת, תנאי הכרחי למעורבות של גורמים מחוץ לחברה החרדית בפיתוח שירותים הוא מודעות לצורך בהתאמה תרבותית של המענים כדי לאפשר הספקת שירותים ומיצוי זכויות באופן מרבי לטובת הילדים באוכלוסייה זו:

◆ **תיווך - חיזוק ההיכרות התרבותית בין אנשי המקצוע שאינם חרדים לבין צרכני השירותים החרדים:** זאת, הן באמצעות הכשרת אנשי המקצוע שאינם חרדים בנושא המאפיינים והצרכים הייחודיים של החברה החרדית, והן באמצעות העסקת מגשרים תרבותיים, שאינם אנשי מקצועות טיפוליים, במטרה לתווך בין אנשי המקצוע לבין צרכני השירותים.

◆ **היכרות עם העקרונות הדתיים והכרה בהם:** שמירה על צביון דתי, הן במסגרת והן בהתנהלות אנשי המקצוע המעבירים הכשרה או טיפול לבני הקהילה החרדית. לדוגמה, ביחידה לקידום נוער יש מסגרת של ישיבת ערב לבני נוער חרדים מנותקים על מנת לא לנתקם מהחיים החרדיים;

והספרייה במרכז הורים-ילדים לקהילה החרדית כוללת רק ספרות תורנית וספרות ילדים חרדית. בהכשרות ליועצים מטעם אשלים נעשה שימוש בחומרי למידה המסתמכים על מקורות יהודיים. כמו-כן, מקפידים במסגרות אלו על הופעה בלבוש צנוע. נוסף לכך, מסגרות רבות מקיימות פעילויות נפרדות לנשים ולגברים. למשל, במרכז הורים-ילדים בירושלים נערכות מסיבות בנפרד לאימהות ובנות ובנפרד לאבות ובנים; מרכז החירום לילדים חרדים מיועד רק לבנים ועובדים בו רק מטפלים גברים דתיים או חרדים.

◆ **אישור הממסד הרבני:** קבלת אישורם ותמיכתם של הרבנים (רבני הקהילה, המנהל הרוחני של בתי-הספר) בהפעלת שירותים או תכניות, ושמירה על מעורבותם ועל קשר שוטף עמם לצורך קבלת אישורים/החלטות במהלך הטיפול.

◆ **להתחיל "בקטן":** לעבוד עם מי שמוכן ולפנות למוסדות המעטים המעוניינים בשיתוף הפעולה; ולהמשיך ולהרחיב את הפעילות רק לאחר שהדים חיוביים יעברו בקהילה.

◆ **שימוש בתקשורת החרדית:** לעודד פרסום כתבות בתקשורת החרדית למשפחה בנושאי רווחה ובריאות. למשל, על התמורות הנורמטיביות שחלות בגיל ההתבגרות.

◆ **שימוש במוסדות קהילתיים קיימים:** הקהילה החרדית ידועה ביכולתה להתארגן סביב צרכים של משפחה או של קבוצה, ופועלים בה גמ"חים, עמותות והתארגנויות שכונתיות. תכניות המבקשות לפעול בקהילה החרדית יכולות להשתמש בהתארגנויות אלו לשם מינוף התכנית.

ביבליוגרפיה

- אפל, א. 2003. מסמך רקע בנושא: אבחון טרום-לידתי והפסקת הריון במקרה של גילוי מומים בקרב נשים חרדיות. הכנסת- מרכז מחקר ומידע.
- בר-המבורגר, ר'; אזרחי, י'; רוזינר, א'; שטיינברג, ד. 2006. השימוש בחומרים פסיכו אקטיביים בקרב תושבי מדינת ישראל - מחקר אפידמיולוגי 2005. הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול. ירושלים. מקור: <http://www.antidrug.org.il/>.
- גוטליב, ד'; פרומן, א. 2011. מגמות בהתפתחות העוני ורמת החיים במחצית הראשונה של 2010. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון, ירושלים.
- גולדשטיין, ש'; לאור, ר. 2010. "היבטים בינתרבותיים והשפעתם על אנשי מקצוע בהקשר של איתור ילדים נפגעי התעללות והזנחה וחובת הדיווח". משפחה במשפט ג-ד, התשס"ט-התש"ע.
- גורביץ, נ'; כהן-קסטרו, א. 2004. החרדים-תפרוסת גאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה. נייר עבודה מס 5. בתוך אתר הלמ"ס: http://www.cbs.gov.il/www/publications/tak3_h.pdf
- דוח בנק ישראל 2011: השכלה ותעסוקה באוכלוסייה החרדית. בתוך: <http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/doch10/heb/doch10h.htm>
- דוח מבקר המדינה לשנת 2007. דוח ביקורת השלטון המקומי: התשתיות הפיזיות של מוסדות החינוך במגזר החרדי. בתוך: <http://www.mevaker.gov.il/serve/contentTree.asp?bookid=511&id=96&contentid=&parentid=undefined&sw=1024&hw=698>
- המועצה הלאומית לשלום הילד ומכון חרוב. 2010. ילדים בישראל: שנתון סטטיסטי 2010. ירושלים.
- הסקר החברתי של הלמ"ס. 2009-2002. בתוך: אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: <http://www.cbs.gov.il/reader>
- ואזן-סיקרון, ל'; זלצברג ס'; יורוביץ ל'; כאהן-סטרבצינסקי, פ'; לייטנר-שורק, י'; מרגולין, ת'; ריבקין, ד. 2009. ילדים ובני נוער חרדים בישראל: צרכים, מענים וכיווני מחקר. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל. ירושלים. דוח פנימי - לא פורסם.
- וורגן, י. 2007. מערכת החינוך במגזר החרדי - תמונת מצב. דוח של המרכז למחקר ומידע של הכנסת. מוגש לוועדת החינוך, התרבות והספורט בכנסת, ירושלים.
- ויסבלאי, א. 2010. סוגיות בנושא מיצוי זכויותיהם של ילדים ובני נוער במגזר הערבי והחרדי. הכנסת, מרכז המחקר והמידע, ירושלים.
- חליחל, א. 2011. פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979-2009. נייר עבודה מס' 60, הלמ"ס, אגף דמוגרפיה ומפקד.

- חנני, ה. "אנשים ישראל": תפוסת האוכלוסייה החרדית בישראל. נתוני מוסד שמואל נאמן לתחום תעסוקת חרדים : <http://www.neaman.org.il>
- חקק, י. 2005. רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- יוגב, י; אמנון, א. 2002. "דילמות ערכיות בעבודתו של עובד קידום נוער וצעירים במגזר החרדי". בתוך: מנייתוק לשילוב (11). הוצאת משרד החינוך - מינהל חברה ונוער: עמ' 114-110.
- כהנר, ל. 2009. התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל, עבודה לתואר בוגר, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- להב, ח. 2004. "תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר "דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער". בתוך שמש א. (עורך) מנייתוק לשילוב 13: 43-57.
- לוין, ח. 2009. המגזר החרדי בישראל, העצמה תוך שילוב בתעסוקה. המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה. ירושלים.
- לוין, ח'; כהן, ר. 2010. דוח המועצה הלאומית לכלכלה: שיטת לזיהוי ואפיון כמותי של המגזר החרדי. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- מוסד שמואל נאמן. 2010. לקט מחקרים מס' 1 בנושא: היקפים ומאפיינים של כוח העבודה החרדי. <http://www.neaman.org.il>
- מושקובסקי, ב. 2000. "נוער חרדי בסיכון". בתוך: מנייתוק לשילוב, הוצאת משרד החינוך - מינהל חברה ונוער, (10) 94-104.
- מי עמי, נ. 2004. חיסונים לילדים - מסמך רקע. מוגש לוועדה לזכויות הילד בכנסת. הכנסת, מרכז המחקר והמידע, ירושלים.
- מצגת "היערכות תשע"א, מנהל הכספים, עמלנט": <http://www.amalnet.k12.il/>
- משרד הרווחה והשירותים החברתיים. 2010. סקירת השירותים החברתיים. אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה, ירושלים.
- סבו-לאל, ר'; חסין ט. 2010. מבחר נתונים ארציים מסכמים מדוח התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון: ילדים חרדים. מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.
- פורטנוי, ח. 2007. אפיון רמת הדתיות באוכלוסייה היהודית, על-פי זיקה למוסדות חינוך. סדרת ניירות טכניים מס. 19. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- פרמן, ב'; מליחי, א. 2010. משרד התמ"ת - מאפייני התעסוקה במגזר החרדי, 2010. מצגת בכנס השביעי של הפורום לחקר מדיניות חברתית בישראל.

קדמון, י. 2010. "במותה ציוותה לילדים רבים את החיים: חובת הדיווח על עבירות בילדים - רקע, סקירה ומהות". **משפחה במשפט** ג-ד, התשס"ט- התש"ע, עמ' 337-346.

ריבקין, ד' ; סבו-לאל, ר. 2009. **מרכז הגנה לילדים ונוער בירושלים: שירות חדשני לשיפור הטיפול הראשוני בילדים נפגעי עבירות מיניות - דוח הערכה**. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים.

שלהב, י' ; פרידמן, מ. 1985. **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**. מכון ירושלים לחקר ישראל. ירושלים.

שפיגל, א. 2011. **"ותלמוד-תורה כנגד כולם" חינוך חרדי לבנים בירושלים**. מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 405, ירושלים.

El-Or, T. 1994. **Educated and Ignorant: Haredi Orthodox Jewish Women and Their World.**, Lynne Rienner Publishers, Boulder & London.

אתר משרד החינוך :

<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Owl/Hebrew/UvdotNetunim/netunim>